

RUHIY RIVOJLANISHI SUSTLASHGAN VA AQLI ZAIF BOLALARNING BILISH JARAYONLARINI QIYOSIY TAHLIL QILISH

Muhammadsobirova Muhlisaxon Jasur qizi

Qo‘qon universiteti Maxsus pedagogika yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarning bilish jarayonlari qiyosiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda ushbu ikki toifadagi bolalarning sezgi, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, nutq va tasavvur kabi bilish jarayonlarining rivojlanish xususiyatlari ilmiy adabiyotlar asosida o‘rganildi. Shuningdek, ularning psixologik-pedagogik xususiyatlari, o‘xshash va farqli jihatlari hamda bilish faoliyatidagi o‘ziga xosliklari yoritildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy tahlil, taqqoslash va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot natijalari ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda bilish jarayonlaridagi kamchiliklar asosan funksional xarakterga ega ekanligini va korreksion-pedagogik ta’sir orqali ularni rivojlantirish imkoniyati yuqori ekanligini ko‘rsatdi. Aqli zaif bolalarda esa bilish faoliyatidagi buzilishlar organik omillar bilan bog‘liq bo‘lib, uzoq muddatli va tizimli maxsus pedagogik yordamni talab qilishi aniqlandi. Tadqiqot yakunida ushbu ikki toifadagi bolalarni differensial tashxislash, ularga individual yondashuv asosida ta’lim berish hamda samarali korreksion-pedagogik ishlarni tashkil etish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so‘zlar: ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar, aqli zaif bolalar, bilish jarayonlari, sezgi, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, nutq, tasavvur, qiyosiy tahlil, korreksion pedagogika, maxsus pedagogika, differensial diagnostika, inklyuziv ta’lim.

Kirish. Bugungi kunda maxsus pedagogika va maxsus psixologiya sohalarida alohida ta’lim ehtiyojlariga ega bolalarning bilish jarayonlarini chuqur o‘rganish dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi. Xususan, ruhiy rivojlanishi sustlashgan (RRS) va aqli zaif bolalar ta’lim-tarbiyasini samarali tashkil etish, ularning bilish faoliyatidagi o‘ziga xos xususiyatlarni aniqlash hamda ularga mos

korreksion-pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish bugungi inklyuziv ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir. RRS va aqli zaif bolalarda tashqi ko'rinishda ayrim o'xshash belgilar kuzatilganiga qaramay, ularning kelib chiqish sabablari, intellektual rivojlanish darajasi, bilish jarayonlari va ta'lim imkoniyatlari bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Shu sababli ushbu ikki toifadagi bolalarni to'g'ri differensial tashxislash va ularga mos pedagogik yordamni tashkil etish muhim ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Bilish jarayonlari – sezgi, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, nutq va tasavvur – bolaning shaxs sifatida shakllanishi hamda ta'lim faoliyatining asosini tashkil etadi. Mazkur jarayonlarning rivojlanish darajasi bolaning bilimlarni o'zlashtirishi, atrof-muhitni anglash qobiliyati va ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda bilish jarayonlari nisbatan sekin rivojlansa-da, o'z vaqtida tashkil etilgan korreksion-pedagogik ta'sir natijasida ularning rivojlanishida ijobiy o'zgarishlarga erishish mumkin. Aqli zaif bolalarda esa markaziy nerv tizimining organik shikastlanishi natijasida bilish faoliyatidagi buzilishlar barqarorroq bo'lib, maxsus ta'lim va uzoq muddatli pedagogik yordamni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan (RRS) va aqli zaif bolalarning bilish jarayonlarini o'rganish maxsus pedagogika, maxsus psixologiya va neyropsixologiya fanlarining muhim yo'nalishlaridan biridir. Mazkur yo'nalishda o'zbek va xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar ushbu bolalarning bilish faoliyatidagi o'ziga xos xususiyatlarni aniqlash hamda samarali korreksion-pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqishga xizmat qilmoqda. O'zbekistonlik olim K.K. Mamedov, G'.B. Shoumarov va V.L. Godobed "Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar haqida" nomli asarlarida RRS bolalarning asosiy psixologik xususiyatlarini yoritgan. Mualliflarning ta'kidlashicha, RRS bolalarda bilish jarayonlari sekin rivojlansa-da, to'g'ri tashkil etilgan pedagogik ta'sir orqali ularning intellektual imkoniyatlarini rivojlantirish mumkin. Bu jihat RRS bolalarni aqli zaif bolalardan ajratib turadigan muhim mezon hisoblanadi. M.U. Xamidova hamda P.M. Po'latova boshchiligidagi mualliflar tomonidan yaratilgan "Maxsus pedagogika" darsliklarida intellektual rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarning

bilish faoliyati, ta'lim tamoyillari va korreksion ishlarning nazariy asoslari batafsil bayon qilingan. Ular bilish jarayonlarini rivojlantirishda individual yondashuvning muhimligini alohida ta'kidlaydilar. B. Obidova va N.Q. Abidova ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar lug'at boyligini rivojlantirish bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida nutq va tafakkur o'zaro chambarchas bog'liqligini ko'rsatgan. Mualliflar lug'at zahirasi kengaytirish bilish jarayonlarining boshqa tarkibiy qismlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishini asoslaydilar. R. Musaxo'jayeva o'z tadqiqotida RRS bolalarning diqqat, xotira, tafakkur va ijtimoiy moslashuv xususiyatlarini tahlil qilib, ularning bilish faoliyatidagi qiyinchiliklar vaqtinchalik xarakterga ega bo'lishi mumkinligini qayd etadi. Muallif korreksion ta'limning erta boshlanishi muhim ekanligini ta'kidlaydi. X. Berdiyev korreksion-pedagogik yordamni tashkil etish bo'yicha olib borgan tadqiqotida RRS bolalar diagnostikasida faqat kamchiliklarni emas, balki bolaning rivojlanish imkoniyatlarini ham baholash zarurligini asoslaydi. Bu yondashuv differensial tashxisning samaradorligini oshiradi. Xorijiy adabiyotlarda ushbu muammo keng yoritilgan. Lev Vygotsky bilish jarayonlari rivojlanishining ijtimoiy tabiatini asoslab, "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasini ishlab chiqqan. Uning fikricha, pedagogik yordam orqali bolaning mavjud imkoniyatlari sezilarli darajada rivojlantirilishi mumkin. Alexander Luria neyropsixologik tadqiqotlarida diqqat, xotira va tafakkurning miya faoliyati bilan bog'liqligini ilmiy asoslab bergan. Uning ishlari intellektual rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni diagnostika qilishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat

Kira Lebedinskaya ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarni etiologiyasi va klinik-pedagogik tasnifini ishlab chiqqan. U RRSning konstitutsional, somatogen, psixogen va serebral-organik shakllarini ajratib ko'rsatgan. Tatiana Vlasova va Margarita Pevzner RRS bolalarning bilish faoliyatidagi o'ziga xosliklarni o'rganib, ularni aqli zaif bolalardan farqlovchi mezonlarni ishlab chiqqanlar. Ular RRS bolalarda ta'lim jarayonida ijobiy rivojlanish dinamikasi yuqoriroq bo'lishini qayd etgan. Samuel A. Kirk intellektual rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitishda individual ta'lim dasturlarini qo'llash zarurligini asoslagan. James R. Hallahan va Daniel P. Hallahan maxsus ta'lim bo'yicha tadqiqotlarida

bilish jarayonlarini rivojlantirish uchun differensial va individual yondashuv eng samarali usullardan biri ekanligini ta'kidlaydilar. Robert L. Schalock intellektual nuqsonni faqat IQ ko'rsatkichi bilan emas, balki adaptiv xulq-atvor va kundalik hayot ko'nikmalari bilan birgalikda baholash zarurligini ilmiy jihatdan asoslagan. Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarda bilish jarayonlari buzilishining tashqi ko'rinishlari ayrim hollarda o'xshash bo'lsa-da, ularning kelib chiqishi, rivojlanish dinamikasi va pedagogik prognozi sezilarli darajada farqlanadi. Shu sababli differensial diagnostika va individual korreksion-pedagogik yondashuvni qo'llash ushbu bolalarning ta'lim samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi.

Metodologiya. Mazkur tadqiqot ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarning bilish jarayonlarini qiyosiy tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, unda sifat tadqiqoti (qualitative research) yondashuvi qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida ilmiy adabiyotlarni o'rganish, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish hamda qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning birinchi bosqichida ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarning psixologik-pedagogik xususiyatlariga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar o'rganildi. Ushbu jarayonda mazkur ikki toifadagi bolalarning rivojlanish xususiyatlari, ta'lim ehtiyojlari hamda korreksion-pedagogik yondashuvlar tahlil qilinib, mavjud ilmiy qarashlar tizimlashtirildi. Tadqiqotning keyingi bosqichida bilish jarayonlari, jumladan, sezgi, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, nutq va tasavvurning rivojlanish darajasi qiyosiy tahlil qilindi. Har bir bilish jarayonining rivojlanishiga xos bo'lgan xususiyatlar alohida ko'rib chiqildi hamda ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalardagi namoyon bo'lish darajasi o'zaro taqqoslandi. Tahlil davomida ushbu bolalarning bilish faoliyatidagi umumiy va o'ziga xos jihatlar aniqlandi. Shuningdek, tadqiqot davomida ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarning psixik rivojlanishidagi o'xshash hamda farqli jihatlar ilmiy manbalar asosida tahlil qilindi. Differensial tahlil yordamida ushbu ikki toifadagi bolalarni bir-biridan ajratib turuvchi asosiy mezonlar belgilandi hamda ularning bilish faoliyatiga ta'sir etuvchi omillar baholandi.

Tadqiqotning yakuniy bosqichida olingan natijalar umumlashtirilib, ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalar bilan olib boriladigan korreksion-pedagogik ishlarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Tavsiyalarni ishlab chiqishda bolalarning individual rivojlanish xususiyatlari, bilish jarayonlarining rivojlanish darajasi hamda zamonaviy maxsus pedagogika yondashuvlari inobatga olindi. Mazkur metodologik yondashuv tadqiqot maqsadiga erishish, ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarning bilish jarayonlarini har tomonlama tahlil qilish hamda olingan natijalarning ilmiy asoslanganligini ta'minlash imkonini berdi.

Natija. Tadqiqot davomida ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarning bilish jarayonlari qiyosiy tahlil qilinib, ularning psixologik-pedagogik xususiyatlarida bir qator o'xshash va farqli jihatlar aniqlandi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, har ikkala toifadagi bolalarda ham bilish faoliyatining rivojlanishida muayyan qiyinchiliklar mavjud bo'lsa-da, ushbu qiyinchiliklarning kelib chiqish sabablari, namoyon bo'lish darajasi va rivojlanish dinamikasi bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda sezgi va idrok jarayonlari nisbatan saqlangan bo'lib, ular murakkab axborotni qabul qilish va qayta ishlashda qiyinchiliklarga duch keladilar. Biroq korreksion-pedagogik mashg'ulotlar hamda muntazam ta'lim jarayonida ushbu kamchiliklarni sezilarli darajada bartaraf etish mumkinligi aniqlandi. Aqli zaif bolalarda esa sezgi va idrokning rivojlanishi organik shikastlanish bilan bog'liq bo'lgani sababli buzilishlar barqarorroq xarakterga ega ekanligi kuzatildi. Diqqat jarayonlarini tahlil qilish natijasida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda diqqatning beqarorligi, tez chalg'ishi va uzoq vaqt davomida bir faoliyatga jamlana olmaslik holatlari kuzatilishi aniqlandi. Aqli zaif bolalarda esa diqqat hajmi va barqarorligi ancha past bo'lib, bir faoliyatdan ikkinchisiga o'tishda ham sezilarli qiyinchiliklar mavjudligi qayd etildi.

Xotira jarayonlarini qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda mantiqiy xotira nisbatan saqlangan bo'lsa-da, eslab qolish va esga tushirish jarayonlari sekin kechadi. Aqli zaif bolalarda esa mexanik xotira

ayrim hollarda yaxshiroq rivojlangan bo'lsa-da, mantiqiy xotiraning rivojlanish darajasi ancha pastligi sababli o'quv materialini mustaqil o'zlashtirishda jiddiy qiyinchiliklar yuzaga keladi.

Tafakkur jarayonlari tahlili ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda tahlil qilish, taqqoslash va umumlashtirish ko'nikmalari sust rivojlanganini ko'rsatdi. Shunga qaramay, pedagogik yordam orqali ushbu ko'nikmalarni rivojlantirish imkoniyati mavjud. Aqli zaif bolalarda esa abstrakt va mantiqiy tafakkurning yetarli darajada shakllanmaganligi, sabab-oqibat bog'lanishlarini tushunishda qiyinchiliklar kuzatilishi aniqlandi. Nutq rivojlanishi bo'yicha olingan natijalar ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda lug'at boyligi va grammatik tuzilmalarning nisbatan yaxshi saqlanganligini, biroq bog'lanishli nutq va fikrni izchil bayon qilishda muammolar mavjudligini ko'rsatdi. Aqli zaif bolalarda esa lug'at zaxirasining cheklanganligi, grammatik xatolar va nutqning kommunikativ funksiyasidagi kamchiliklar yaqqol namoyon bo'ldi.

Tasavvur jarayonlari tahlilida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar yangi obrazlarni shakllantirishda ma'lum darajada mustaqillik ko'rsata olishi, aqli zaif bolalarda esa tasavvur asosan konkret tajribalar bilan cheklanishi aniqlandi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda bilish jarayonlaridagi kamchiliklar ko'proq funksional xarakterga ega ekanligini va o'z vaqtida tashkil etilgan korreksion-pedagogik ta'sir orqali ularni sezilarli darajada bartaraf etish mumkinligini ko'rsatdi. Aqli zaif bolalarda esa bilish faoliyatidagi buzilishlar nisbatan barqaror bo'lib, ular bilan uzoq muddatli, tizimli va individual yondashuv asosida olib boriladigan maxsus pedagogik ishlar zarurligi aniqlandi. Olingan natijalar ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarni differensial tashxislash, ularga mos ta'lim dasturlarini ishlab chiqish hamda bilish jarayonlarini rivojlantirishga qaratilgan korreksion-pedagogik faoliyatni takomillashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarning bilish jarayonlarida ayrim o'xshash jihatlar mavjud bo'lsa-da, ularning rivojlanish darajasi, buzilishlarning kelib chiqish sabablari hamda korreksion-

pedagogik yondashuvlari bir-biridan sezilarli darajada farq qilishini ko'rsatdi. Shu sababli ushbu ikki toifadagi bolalarni to'g'ri differensial tashxislash va ularning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot davomida ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda bilish jarayonlaridagi kamchiliklar asosan funksional xarakterga ega bo'lib, o'z vaqtida tashkil etilgan korreksion-pedagogik yordam natijasida ijobiy rivojlanish dinamikasiga erishish mumkinligi aniqlandi. Aqli zaif bolalarda esa markaziy nerv tizimining organik shikastlanishi bilan bog'liq intellektual buzilishlar sababli bilish jarayonlaridagi nuqsonlar nisbatan barqaror bo'lib, ular uzoq muddatli va tizimli maxsus pedagogik yordamni talab qiladi. Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, sezgi, idrok, diqqat, xotira, tafakkur, nutq va tasavvur kabi bilish jarayonlarining rivojlanish darajasi har ikki guruhda turlicha namoyon bo'ladi. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalarda ushbu jarayonlarni rivojlantirish imkoniyati yuqoriroq bo'lsa, aqli zaif bolalarda individual imkoniyatlardan kelib chiqib moslashtirilgan ta'lim va korreksion mashg'ulotlarni uzluksiz tashkil etish zarur.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, maxsus pedagoglar, defektologlar, psixologlar va logopedlarga bolalarning bilish jarayonlarini muntazam diagnostika qilish, individual rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish hamda zamonaviy korreksion-pedagogik texnologiyalarni amaliyotga keng joriy etish tavsiya etiladi. Shuningdek, ota-onalar va pedagoglarning o'zaro hamkorligini kuchaytirish bolalarning ta'lim samaradorligi hamda ijtimoiy moslashuvini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Kelgusida ushbu yo'nalishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish, raqamli ta'lim vositalari hamda innovatsion korreksion metodlarning ruhiy rivojlanishi sustlashgan va aqli zaif bolalarning bilish jarayonlariga ta'sirini o'rganishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarni olib borish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Po'latova, P.M. Maxsus pedagogika. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
2. Mamedov, K.K., Shoumarov, G'.B., Godobed, V.L. Ruhiy rivojlanishi sustlashgan bolalar psixologiyasi va pedagogikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1994.

3. Shoumarov, G'.B. Maxsus va inklyuziv pedagogika asoslari. – Toshkent: Fan, 2021.
4. Xamidova, M.U. Maxsus psixologiya. – Toshkent: Tafakkur Bo'stoni, 2018.
5. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga inklyuziv ta'lim berish tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. Toshkent, 2021
6. Lev Semyonovich Vygotsky. Thought and Language. Cambridge, MA: MIT Press, 1986.
7. Alexander Romanovich Luria. Higher Cortical Functions in Man. New York: Basic Books, 1980.
8. Kira Samoilovna Lebedinskaya. Задержка психического развития. Москва: Педагогика, 1982.
9. Tatiana Alekseevna Vlasova, Margarita Semenovna Pevzner. Учителю о детях с отклонениями в развитии. Москва: Просвещение, 1973.
10. Samuel Alexander Kirk, Gallagher, J.J., Coleman, M.R., Anastasiow, N.J. Educating Exceptional Children. Boston: Houghton Mifflin, 2009.
11. James R. Hallahan, Kauffman, J.M., Pullen, P.C. Exceptional Learners: An Introduction to Special Education. 14th ed. Boston: Pearson, 2019.
12. Robert L. Schalock et al. Intellectual Disability: Definition, Diagnosis, Classification, and Systems of Supports. 12th ed. Washington, DC: AAIDD, 2021.
13. American Psychiatric Association. Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders (DSM-5-TR). Washington, DC, 2022.
14. World Health Organization. International Classification of Diseases 11th Revision (ICD-11). Geneva: WHO, 2022.
15. American Association on Intellectual and Developmental Disabilities. AAIDD Intellectual Disability Definition and Classification Manual. Washington, DC, 2021.